

ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ПРОМЯНАТА НА ФУНКЦИЯТА НА ЛИТЕРАТУРАТА В НАШЕТО ВРЕМЕ

Проф. Манфред Науман (ГДР)

За функция на литературата може да се говори в различни аспекти: за писателя литературната дейност е труд; в неговия живот функцията на литературата се различава в много отношения от тази в живота на читателя. Функцията, която изпълнява литературното произведение в биографията на един писател или читател, не е идентична с функцията, която то изпълнява по отношение на произведенията (от същия жанр или литературно направление) в литературния процес, нито пък с функцията, която произтича от начина, по който литературната творба се възприема и оценява от съвременниците и следващите поколения, което е резултат на идеологическата, естетическата и поетическата структура на ценностите, от която ще изхождат мащабите на критиката. При друг аспект на разглеждане вниманието може да се съсредоточи върху функциите на литературните методи, средства и техника при създаването на литературната творба или върху функциите на елементите и различните съставни части на едно произведение в ансамбъла, който самото то е изградило в разнообразието на своята вътрешна структура. Ако погледнам на литературното произведение като на употребен езиков материал, на преден план ще излезе въпросът за стила и за функцията, която изпълняват текстът и неговите елементи в литературното произведение, както и въпросът — в какво отношение се намира литературно-художественият текст спрямо други текстове, например ежедневиия, научния и т.н.

Изброяването би могло да продължи. Фактически никакъв литературен проблем не може да се постави, при който функционалната гледна точка да не играе роля. Затова предмет на спорове в литературознанието не е това — дали функционалните методи на разглеждане изобщо са годни да разрешават литературно-теоретически и литературно-критически проблеми. Ако не експлицитно, то имплицитно функционалните взаимовръзки са стояли винаги в ползването на литературното изследване. Въпросът, по който се е спорило и продължава да се спори, е — на кои страни на литературното произведение, които допускат или изискват функционален начин на разглеждане, трябва да се даде преимущество?

Докато при една идеалистическа интерпретация литературата заедно със своите създатели и реципиенти се е отдалечила от обективната ѝ среда (обществото и неговото историческо развитие), то за историко-материалистическото литературознание тъкмо тази връзка на литературата с обществото е от генерално значение и тя интегрира в себе си всички останали взаимоотношения и фактори, които играят някаква роля в литературата. В историко-материалистическата литературна теория вътрешнолитературните функционални отношения

налагат въпроса — какво е отношението им към функцията, която литературата упражнява вътре в историческия развоен процес — следователно за функцията на литературата в развойния процес на обществото, за обществената функция на литературата, както ще обозначим този доминиращ аспект.

2

Способността на литературата да въздействува на съзнанието на индивида, върху даден колектив, слой, класа и на обществото като цяло е нейно качество, което с течение на времето все повече се е утвърждавало и разширявало.

Някога, когато поет и слушател са се намирали в непосредствена комуникативна връзка, или, с други думи, когато литературната продукция и рецепция още не са били разделени, е съществувала възможност текст и обществена функция да се съгласуват спонтанно: шом поетът не е постигал очакваната реакция у публиката, той е могъл да прибегне към незабавна корекция на говорения текст. Разделянето на литературната продукция и рецепция се осъществи чрез откриването на средства за консервиране на текста; впоследствие то довежда до появата на автор, произведение и читател.

Но за функцията на литературата много по-големи последици има появата на класовото общество, отколкото техническата революция. Функцията на литературата става сега проблем, защото противоречивите интереси на класите, от една страна, и на фракциите вътре в господстващата класа, от друга, предявяват различни претенции към литературата. Това поражда необходимостта от теоретично разработване на проблема за функцията на литературата и от практическо ръководство на поетическата продукция и рецепция, т.е. изниква нужда от литературни теории и поетики, които да определят истинската или желаната функция на писателите и литературните произведения и да определят мащабите за тяхната оценка във функционален аспект. Платоновите и Аристотеловите изложения по този въпрос съдържат формулировки, които са използвани от обществените класи и съсловия почти до ново време, за да обосноват задачите, които те възлагат на литературата съобразно своите класови интереси. Като постулати на Хораций те преминават от една поетика в друга.

„Но не е достатъчно поетичните творби да са хубави: те трябва да се харесват, трябва да влияят върху чувствата на слушателя.“ „Aut prodesse volunt, aut delectare poetae. . .“. „Само този, който съчетава полезното с приятното, който същевременно поучава и буди възхищение у читателя, получава признанието от всички.“¹

Уелек и Уорън имат право, когато твърдят, че гледищата за обществената функция на литературата се позовават в почти всички естетики и поетики на тези общи формулировки на Хораций, с разликата, че акцентът се слага или повече на „delectare“ и „dulce“, или на „prodesse“ и „utile“.² Разширяването на тези функции от две на четири, което прави например Каган, не представлява в същност друго освен един нов вариант на старата схема.³

Такива определения, разбира се, не са погрешни. Те описват функционалните възможности на литературата и в най-прост, и в абстрактен вид. С тях се обхваща общата функционална възможност, която е резултат от характера на литературната дейност, нейния предмет, нейните средства и продукция. Но нещо повече те не ни дават. Такива формулировки прикриват не само диференциацията в общата функционална потенция на литературата, която почива на наличието на различни литературни жанрове и родове, които от своя страна съдържат в

¹ Horaz. De Arte poetica, 99—100, 333, 343—344.

² Rene Wellek und Austin Warren. Theorie der Literatur. West-Berlin. S. 23.

³ M. Kagan. Vorlesungen zur marxistisch-leninistischen Ästhetik. Berlin, 1969. S. 375.

най-общ и абстрактен смисъл специфични функционални възможности. Те прикриват преди всичко положението, че общите и жанровите функционални потенцици никога не се проявяват „като такива“, а винаги под формата на дадено литературно произведение. А функционалната потенция на това произведение зависи от обществените, езиково-литературните и биографично-индивидуални предпоставки за неговото съществуване. Дали едно произведение ще се оцени като „utile“, „dulce“ и т.н., зависи от реализирането на тази функция в процесите на рецепцията, които от своя страна са също диференцирани въз основа на историко-обществените, езиково-литературните и биографично-индивидуалните условия, при които протичат. Абстрактните дефиниции на литературните функции премълчават не само конкретната историческа детерминираност на литературната продукция, която дава на литературните произведения тяхната функционална потенция, но и историко-конкретната детерминираност на рецепцията, в която тези функции се осъществяват.

Ако останем при абстракциите, както Уелек и Уорън, рано или късно ще стигнем до тезата за една „същност“ на литературата, която я откъсва от историята и обществото. Литературата обаче не е някаква извънсветовна субстанция, по естетическата си природа тя не е извънобществена, няма „собствена същност“, на която писател и читател трябва да останат верни. Литературата не е отделна „същност“, а е част от онази „човешка същност“, за която Карл Маркс казва в шестия Фойербахов тезис, че в действителност тя е „свкупност от обществени отношения“.

Литературата и нейните функции се осъществяват винаги при конкретни условия, които се определят от материалните и идеологическите отношения в дадена обществена формация, респ. в един от нейните етапи на развитие. Проявяването на общите функционални възможности чрез творческите процеси в едно произведение и осъществяването на заложените в това произведение функционални възможности чрез процесите на рецепция се определят именно от тази „свкупност от обществени отношения“. Тя е детерминирана от начина на производството на материални блага и се отразява както върху базата на икономическата структура, върху надстройката на обществените институции (държава, право, политика, култура, училище и т.н.), така и върху обществената психология, върху общественото съзнание в неговите различни форми.

Когато става дума за промяна във функцията на литературата, това означава, че с развитието на тази свкупност и на условията, при които тя съществува, пред литературната дейност и произведенията възникват задачи, които оказват влияние както върху създаването на нови, така и върху рецепцията на настоящите и на създадените в миналото творби. Тъй като новите произведения, както и нови функции да им се възлагат, не могат да бъдат създадени напълно по новому, а и с използване на материала и мисловното богатство на литературата от миналото, то промяната на функционалните задачи на литературата не разрушава вътрешната динамика на литературната история, произтичаща от противоречието между „старо“ и „ново“. Промените, които настъпват в обществената функция на литературата в резултат на въздействието на обществените формации и историческите епохи, се реализират винаги само чрез самата литература или, по-точно казано, чрез условията за литературна продукция, посредническата дейност и рецепцията.

От положението, че литературата не стои извън, а е в общественото битие и общественото съзнание, трябва да се направят всички изводи. Литературата не е нито под, нито вън — нито отсам, нито отатък общественото битие и съзнание — тя е в него. Не релацията вътре и вън определя отношението между литература и общество, а релацията част и цяло.

Тази релация определя: функцията на частта е детерминирана от цялото, но същевременно цялото не може да функционира без частта. От тази зависимост между цялото и частта следва, че те се намират същевременно и в отношение на релативна самостоятелност, което дава възможности и за противоречия. Според мнението на философите такъв е случай при комплексните цялости.

Такива логически операции, разбира се, не са в състояние да обхванат отношението литература — общество в цялата му сложност и историческа обусловеност. Но по този начин могат да се онагледят основни погрешни интерпретации на това отношение: механично-материалистичното, респ. обективно-идеалистическото абсолютизиране на самостоятелността на цялото по отношение на частта и субективно идеалистическото абсолютизиране на самостоятелността на частта по отношение на цялото.

3

В ГДР актуалността на проблематиката, свързана с функцията на литературата в нашето време, пролича особено на VII конгрес на писателите. Оживените дискусии показваха, че много творци търсят сериозно отговор на въпроса, какво точно е мястото им в сегашния етап на развито социалистическо общество, какво би трябвало да бъде то и какви практически изводи трябва да си направят от това писателят, читателят и обществото в отношението им към литературата.

Дискусии за функцията на литературата, за нейните задачи и възможности да въздействува на читателя се водят днес от писатели, философи и теоретици на литературата и изкуството в целия свят. Това се дължи до голяма степен на научно-техническия прогрес, на бързите темпове на развитие на науката, която доведе до създаване на нови родове изкуство и до промяна в ансамбъла на изкуствата, до появата на нови средства за информация, комуникация и документация, както и на промените, настъпили в начина на прекарване на свободното време и в нуждите за забавление. Дискусията се свежда главно до следното: изгубила ли е литературата своите традиционни функции и дали евентуалната загуба на някои функции не налага по-съзнателно съобразяване на писателя с начина на рецепция, за да може примерно с една променена практика на писане да се спечелят нови функционални възможности за литературата. Тези въпроси не бива да се омаловажават и пренебрегват под претекст, че са абсурдни или реакционни — те са тясно свързани с историческите промени, които дават характера на нашата епоха.

В нашето време, което се характеризира с преход от капитализъм към социализъм, историята сама ни кара да поставим наново въпроса за смисъла на литературното творчество. Това важи и за писателите, които виждат своята функция в това — да служат съзнателно на интересите на империалистическата буржоазия. Те търсят нови възможности да използват литературата, за да попречат и забавят световния революционен процес.

По-другояче стои въпросът с писателите, чиято позиция не се съгласува с тази на господстващата буржоазия. За тях функцията на литературата се явява проблематична затова, защото те не желаят да подчинят безусловно творчеството си на господстващата капитализъм.

Стремежът да се откъсне литературата от старата класа, без да се свърже с новата класа, се наблюдава отдавна. Този стремеж бе оправдаван повече от един век със схващането, че литературата и изкуството са фактори, които са в състояние сами да изменят съдбата на човечеството в положителна насока.

В епохата на буржоазния хуманизъм — от Просвещението до немската класика — тази илюзия има все още героичен характер. Тогава литературата е имала възможността да изпълнява революционна обществена функция само чрез

свързането ѝ с програмата за философско, морално и естетическо възпитание на човешкия род, с усилията за политическа реформа на феодалните отношения. От тази небожествена, земна перспектива литературата се явява като символ на естествената творческа сила, като универсален творчески принцип, който чрез поетичното слово е извеждал човека от сковаващия го феодален свят. Поетиките, изградени върху тези принципи, са имали голяма революционна сила, понеже са легитимирали необвързаността на писателя с феодалното общество и неговите естетически канони. Издигайки идеала за един хуманен свят и развита човешка личност, тази литература, макар и илюзорно-утопическа, е изпълнявала прогресивна функция. Във Франция това продължава до момента, когато започва буржоазната революция. Тогава става ясно, че литературната утопия не може да замести материалното, реалното преобразяване на обществото. Положението в Германия не позволява да се стигне до този опит. Тук обществената функция на литературата се е реализирала чрез концепцията за един „свят на изкуството“, който се явява като форма на критика на действителността, в създаването на една по-висша „втора природа“, която да служи за образец на първата и реалната, както това се вижда в идеала на немските класици, в антиципираното от тях идеално хуманно общество и всестранно развит индивид.

Още през 30-те години на XIX в. Х. Хайне остро критикува късните привърженици на „периода на изкуството“, които, продължавайки да разглеждат изкуството като независим „втори свят“ и обявявайки го за най-висшето нещо, обръщат гръб на нуждите на действителността.¹ Зашото краят на „периода на изкуството“ не означаваше нито събждане на предсказанията на Хегел за края на изкуството изобщо, нито пък премахване на противоречието между изкуство и действителност. Напротив, разглеждането на изкуството като нещо независимо от действителността, даването приоритет на изкуството по отношение на обществото и неговата история се превръща през XIX в. в неразривна съставна част на едно естетическо кредо, което ние не бихме правилно осветлили, ако го разглеждаме само от неговата негативна страна. За буржоазния писател, който не е искал да се идентифицира със своята класа, но не се е и приобщиц към силите на историческия прогрес, илюзията,² че самото изкуство освобождава, става условие за художествено творчество.

Необходимостта живеещият в изолация от класовите борби буржоазен писател да реагира с абсолютизиране на художествената продукция на враждебно настроение към изкуството капиталистически начин на производство беше до преди няколко десетилетия предпоставка за художествената му продуктивност. Мистицизирането на литературата — било чрез разглеждането ѝ като всемогъщ инструмент за морално възпитание на човека (без да се търси отговор на въпроса, кой трябва да възпита самия възпитател), било чрез подчиняването ѝ на някакъв независим от времето и историята идеал за красота, било чрез невинната и безпоследствена игра с градивните елементи на езика, както и вярата в примата на литературата са израз на една и съща дилема, която има обективни причини и се репродуцира постоянно в съзнанието на буржоазния писател.

Но в последните десетилетия световният революционен процес, от една страна, и държавномонополистическата организация на империалистическото общество с нейните възможности за действие, от друга, наложиха с такава сила в съзнанието на хората примата на историята и нейните борби, че в резултат на това самите буржоазни теоретици, привърженици на примата на литературата, бяха принудени да се самокритикуват. Докато условията в първата половина на нашия век позволяваха не само илюзията за автономия на изкуството,

¹ Срв. E. H. Heine. Werke und Briefe. Berlin, 1962, Band 5. S. 48.

² Marx, Engels. Werke. Band 3. S. 274.

но и създаването на изкуство, което субективно се стремише да не изпълнява утвърдителна функция в организма на капиталистическото общество, то историческото развитие на „действителния свят“ в последните десетилетия разкри не само напълно противоречието между буржоазното общество и неговото хуманистично изкуство от миналото, но и истинското взаимоотношение между идеологията за „автономна“ литература и нейната обективна функция, която в крайна сметка поддържа съществуването на буржоазното общество.

Перманентната революция в литературата, с която „левите“ буржоазни писатели даваха израз на своите претенции за антибуржоазност, се демистифицира като утвърждаваща буржоазното общество. Положението, че литературната революция не само революционизира общественото съзнание, но и получава утвърдителна функция, бе регистрирано с нова буржоазна идеология: с идеологията на безсмислието, за липсата на обществена функция на литературното творчество.

Споровете, които днес се водят от „левите“ буржоазни писатели за функцията на литературата в антиимпериалистическата борба, могат да бъдат разрешени само в този смисъл: отхвърляне на идеалистическото схващане за автономия на писателите и примата на изкуството и признаването на примата на „първия, действителния свят“ с неговите реални исторически борби, признаването примата на историческия процес с неговия водещ исторически субект и превръщането му в предмет на литературното творчество.

4

За революционните писатели в миналото, които стояха на страната на марксистическото работническо движение и за които ленинската теория за революцията представляваше основата на тяхното литературно-политическо съзнание, убеждението, че революционната литература не може да замести самата революция, бе предпоставка за литературната им дейност. Но с това творческата им работа в никакъв случай не стана по-лесна и това важи също и за техните наследници, за писателите, които живеят в условията на победилата революция, в социализма. Литературните спорове, които се водят от възникването на марксистическото работническо движение до наши дни, показват, че проблемът, какво и как да се пише, трябва да се поставя и решава по новому във всяка фаза на историческото развитие. От това следва, че социалистическата литературна функция може да бъде разбрана само ако се вземе под внимание нейната историчност, т. е. като се признае приоритетът на обективното революционно движение и неговите борби по отношение на субективните функционални изисквания. Това обаче не изключва волунтаристични недоразумения и теоретически необосновани схващания за функционалните възможности на литературата. Като пример ще посочим някои възможни недоразумения:

Въпреки убеждението, че литературата не представлява автономна сила, която да сложи своя отпечатък върху хода на историята, но изхождайки от влиянието, което тя упражнява върху общественото съзнание, може да се стигне до там тя да се превърне от съучастник в единствен отговорен фактор за дадено обществено състояние. При това се забравя, че литературата може да влияе само посредством комплекса от условия, при които се създава общественото съзнание. Надценяването на влиянието и отговорността на литературата може да доведе един писател, който не стои на твърди партийни позиции, много близо до буржоазни или ревизионистични схващания, например до убеждението, че той е „пророк“ и „водач“, който благодарение на висшата дарба, която има, е предопределен да сочи пътя, и то не само на хората изобщо, а и на организираната работническа класа. До какви тежки последствия може да доведе едно

такова схващане, ще разберем, като си припомним само теориите на Гароди и Фишер. Особено Гароди е ярък пример как едно надценяване на литературата, философски погледнато, може да доведе до предмарксихески, утопични и идеалистично-илюзорни разбирания.

Надценяване на литературата, което включва съвременно и известно подценяване, имаме налице, когато на литературата като цяло се възлагат непосредствено оперативни задачи, които биха могли да бъдат изпълнени само от жанрове, специализирани да агитират, и могат непосредствено да влияят върху съзнанието на реципиента. Такова късогледо разбиране за функционалните възможности върви често ръка за ръка с представата, че литературата изпълнява своята обществена функция само извън границите на забавлението и естетическата наслада, която доставя, което ще рече, само там, където тя започва да разпространява научни познания и да раздава философски или морални поучения. В основата на такива представи, когато те се застъпват от марксиста, лежи едно карикатурно схващане за хуманизма на научния социализъм. Зашото той почива не само на реабилитацията на разума по отношение на сенсуализма, но и на реабилитация на чувствата по отношение на рационализма. Маркс нееднократно е заявявал, че усетът за изкуство, способността да се насладиш на хубавото, способността за наслада е също продуктивна сила. Произвеждането на такава продуктивна сила не излиза извън рамките на обществената функция на литературата.

С право в последно време социалистическата общественост все повече отхвърля онези литературна критика и пропаганда, които мерят обществената функция на литературата само по критерии, засягащи съдържанието: тема и сюжет на произведението, как е разрешен конфликтът, какъв е педагогическият ефект и др. Така литературна критика кореспондира с литературоведчески методи, които разглеждат литературата само като „израз“, „илюстрация“ или „олицетворение“ на нещо друго — било то социологичен „еквивалент“, било социална „среда“, било даден икономически „фактор“, на „вътрешния живот“ на писателя, на „духа на времето“ и т.н. Слабостта на такива методи не се дължи, разбира се, на това, че те си служат с критерии, отнасящи се до съдържанието, и че литературната наука търси с тях историческото място на предмета на своето изследване, като го свързва с класовите и идеологическите борби, като анализира неговия произход и място, което заема в съответните обществени отношения. Слабостта на тези методи е, че те изхождат от схващането, че литературата е идентична със своето съдържание, а такова схващане е погрешно по редица причини. След като се раздели със своя автор, произведението получава функция едва тогава, когато започне да се чете. През времето между процеса на творчеството и процеса на рецепция функциите на произведението са латентни. Никой друг освен реципиента не е в състояние да реализира обществената функция на литературните творби.

Друг показател за погрешността да се идентифицира обществената функция на литературата с нейното съдържание е фактът, че при четенето на едно произведение реципиентът не възприема само съдържанието. Действителността не може да стане съдържание на литературата без формата и езика. От това тривиално положение следва, че формата не е неутрална към функционалните възможности на произведенията. Формата и езикът не представляват само обвивката на дадено съдържание, тя не е само една естетическа притурка, а участва във функционалността на произведението.

Погрешно е също да се смята, че съдържанието на литературата представлява нейната идеологическа страна, а формата — нейната естетическа страна, която като идеологически неутрална би могла да бъде красива обвивка на лошо съдържание или грозна обвивка на добро съдържание. Обществената функцио-

нална възможност на произведенията зависи не само от това, какво съдържат, но и как го съдържат.

Тенденцията у буржоазната литература и литературна теория днес да абсолютизира въпроса за средствата и техниките, въпроса за как, за сметка на какво е съдържанието на литературното произведение не бива да води до извода, че социалистическата литература и нейните теоретици и критици могат да си позволят да разглеждат въпроса за как като второстепенен. Днес би трябвало да се обърне особено внимание на тази страна от условията за функциониране на литературата в социалистическото общество. Колкото по-точно методът на социалистическия реализъм спазва диалектическото единство на какво и как, толкова по-добре ще отговаря на социалистическата функция на литературата при нейната продукция и рецепция.

Тези кратки бележки върху един толкова голям проблем имат за цел да онагледят положението, че познанието за историко-материалистическата детерминираност на литературната функция и усвояването на това познание като вътрешно убеждение на социалистическия писател, издател, критик и читател сами по себе си нито разрешават автоматически проблемите, свързани с литературната продукция и рецепция в социалистическото общество, нито пък изключват грешки и недостатъци при разглеждането на тези проблеми.

(Съкратен превод от немски)